

ZDZISŁAW ZARZYCKI

WOLNOŚĆ RELIGIJNA W PIERWSZYCH POLSKICH KONSTYTUCJACH DO POŁOWY XIX W.¹

WSTĘP

W literaturze przedmiotu uważa się, że w Polsce przedrozbiorowej do XVIII w. z reguły nie godzono się na indywidualne jednostkowe wybory religijne i dowolności w kształtowaniu swoich przekonań w tym zakresie². Religia była uważana za część porządku ideologicznego państwa albo temu porządkowi podległą. Należy zauważyć, że granice wolności religijnej, zakres swobody głoszonych poglądów i studiowanie Pisma Świętego na własną rękę były określone bardzo wąsko, a próby wychylenia się poza konfesyjny *limes* były penalizowane surowymi karami. Zresztą przestępstwo apostazji, bluźnierstwa i świętokradztwa były uważane za przestępstwa publiczne zastrzeżone do kognicji sądów kościelnych, które jednak samo wykonanie kary w myśl zasady: *Ecclesia abhorret sanguinem* pozostawiała władzy państwowej. Tym bardziej że była to przeważnie kara śmierci połączo-

¹ Na podstawie tego tekstu wygłosiłem referat na Ogólnopolskim Sympozjum w Białymstoku pt. „X lat regulacji problematyki wyznaniowej w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. Próba oceny” połączonym z IV Zjazdem Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego, zorganizowanym przez Wydział Prawa Uniwersytetu w Białymstoku w dniu 26 września 2007 r.

² W. Uruszczak, *Wprowadzenie w: Prawo wyznaniowe. Zbiór przepisów*, oprac. W. Uruszczak i Z. Zarzycki, Kraków 2003, s. 19.

na z dodatkowymi obostrzeniami, najczęściej majątkowymi³. W ten sposób starano się wówczas wyeliminować głównych oponentów władzy, przeciwników politycznych i religijnych.

Czasem względy natury politycznej czyniły dystynkcję na rzecz mniejszości religijnych i zapewniały im różny stopień swobody religijnej w życiu prywatnym, rzadziej publicznym. Jednakże przejawy faktycznego tolerowania innowierczych kultów religijnych i jej jurydyczny wymiar w Rzeczypospolitej sięgają czasów panowania króla Kazimierza III Wielkiego. Ponadto, swego czasu, do międzynarodowego rozgłosu Polski na tym polu dało wystąpienie Pawła Włodkowica na Soborze w Konstancji w 1415 r., który broniąc praw ludzkich (w tym pogan), przedstawił pogląd, że „Nikt nie może być zmuszony do wiary ponieważ wiara nie powinna być z konieczności”⁴.

1. TOLERANCJA W POLSCE W XVI W. I ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE Z 1573 R.

Nieco inaczej rozwinął się pluralizm wyznaniowy w Polsce XVI-wiecznej stymulowany nowinkami reformacyjnymi. Przede wszystkim wśród przywódców i zwolenników ruchu egzekucyjnego spotykamy wyznawców luteranizmu i kalwinizmu, braci polskich czy też zwolenników kościoła narodowego. Początkowo istnienie tych wyznawców było tolerowane⁵. Problem przestrzegania zasady tolerancji religijnej w stosunku do różnowierców pojawił się dopiero w drugiej połowie XVI w. Formalnym wyrazem troski o przestrzeganie tej zasady było przyjęcie najpierw ugody sandomierskiej w 1570 r., a 3 lata później aktu konfederacji warszawskiej. Postanowienia aktu warszawskiego, a tym samym zasada tolerancji religijnej i swobody wyznaniowej zarówno w stosunku do jednostki, jak i zbiorowo-

³ Np. edykt wileński przeciwko husytom króla Władysława Jagiełły z 1424 r. Zob. Z. Zarzycki, *Historia prawa wyznaniowego. Wybór tekstów źródłowych*. Materiały Dydaktyczne Krakowskiej Szkoły Wyższej im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Nr 1(7)/04, Kraków 2004, s. 220.

⁴ *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 23: *Europa w dobie schizmy i soborów*, oprac. J. Dąbrowski, Kraków 1924, s. 21.

⁵ G. Górski, S. Salmonowicz, *Historia ustrojów państw*, Warszawa 2001, s. 365.

ści zostały wciągnięte do w Artykułów henrykowskich w 1573 r.⁶ Jak wiemy, były one późniejsze niż pokój augsburski z 1555 r., ale znacznie wcześniejsze niż znany w Europie edykt nantejski z 1598 r., który kończył formalnie wojny religijne w XVI-wiecznej Francji. W ten oto sposób zasada swobody wyznaniowej i tolerancji religijnej: *pax inter dissidentes in religione* w Polsce podniesiona została do rangi normy *sui generis* konstytucyjnej⁷.

Powszechnie uważa się, że pierwsza Rzeczpospolita w przeciwieństwie do innych krajów zachodnioeuropejskich uniknęła wojen i tumultów religijnych⁸. Nie brała też bezpośrednio udziału w wojnie 30-letniej (1618–1648). Z drugiej strony, praktyka historyczno-prawna nie potwierdza współcześnie rozumianego pełnego równouprawnienia innowierców w polskim prawie prywatnym i publicznym ani tolerancji religijnej pojmowanej idealistycznie⁹.

⁶ Zob. *Volumina legum*, t. III, s. 896-901.

⁷ „[...] Henryk, z Bożej łaski król Polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, śmudzki pan, tudzież andegawski [...] w tej znacznej Koronie narodu polskiego i litewskiego, ruskiego, inflanckiego i innych niemało jest różnowierstwa, przestrzegając na potem jakich sedycyji i tumultu [...], warowali to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją osobliwą, że w tej mierze w sprawie religii mają być w pokoju zachowani, którą my obiecujemy trzymać w pokoju czasy wiecznymi [...]”. Akt konfederacji generalnej warszawskiej z dnia 28 stycznia 1573 r. (L. Szczucki, J. Tazbir, *Literatura ariańska w Polsce XVI wieku. Antologia*, Warszawa 1959, s. 146-147) oraz G. Górski, *Historia ustrojów państw*, s. 369, zob. Z. Zarzycki, *Historia prawa wyznaniowego*, s. 231-233.

⁸ Wojny religijne w krajach niemieckich, we Francji (noc św. Bartłomieja w 1572 r.), w Niderlandach, Szwajcarii, Anglii i w krajach skandynawskich.

⁹ Należy w tym miejscu przytoczyć relację nuncjusza apostolskiego Cosima de Torresa z 1622 r. o stosunkach wyznaniowych w Polsce za króla Zygmunta III Wazy:

„Daleko mniej jest teraz w Polsce heretyków, niż katolików, dzięki królowi Zygmunto-
wi III, który lubo skrepowany przysięgą wykonaną w czasie koronacyi, a w niej obiecawszy
wolność wyznania dissidentom, nie mógł ich przymuszać do powrócenia na łono Kościoła, do
dawnej wiary przodków, potrafił jednak w ciągu długiego panowania nawrócić ich nie mało
łagodnemi sposobami, to jest dając urzędy, godności, starostwa samym tylko katolikom [...]”.

Do Wielkiej Polski należy także Poznań z biskupstwem i szkołą, której uczniowie przed
dwoma laty zburzyli do szczytu zbór Lutrów i spalili Kalwiński, i odtąd postanowiono że
cudzoziemcy, których jest mnóstwo w Poznaniu, jeżeli chcą pozostać nadal w tem mieście
powinni zostać katolikami [...]. W większej części miast polskich zwanych królewskimi,
Lutrze i Kalwini nie mają wolności wyznania, ale ją mają po wsiach i miastach szlacheckich,
i nie znaleziono dotąd sposobu rugowania jej stamtąd, bo każdy szlachcic jest samowładnym
panem w swych dobrach, i wolno mu wierzyć jak mu się podoba. W takich wsiach i miastach

Dopiero druga połowa wieku XVII i XVIII przyniosła zachwianie względnego spokoju religijnego w Rzeczypospolitej. Najpierw restrykcje wobec arian, dopełnione ich wypędzeniem (1658 r.), później tzw. tumult toruński w 1724 r. (rozgłoszony w Europie Zachodniej), a także wprowadzenie zakazu pełnienia funkcji poselskich przez innowierców (XVIII w.).

2. KONSTYTUCJA 3 MAJA 1791 R.

Konstytucja 3 Maja, czyli tzw. Ustawa Rządowa z dnia 3 maja 1791 r.¹⁰, jako główne dzieło Sejmu Czteroletniego formalnie przewidywała swobodę wyznań religijnych. Chociaż ojcowie konstytucji (król Stanisław Poniatowski, Ignacy Potocki i Hugon Kołłątaj) zapewnili pierwszeństwo, czyli prawne uprzywilejowanie religii katolickiej, z uwagi na to, że była najliczniej wyznawana przez Polaków. Stąd też religia katolicka została określona „narodową, panującą [...] ze wszystkimi jej prawami”¹¹. Konstytucja 3 Maja sprawy religijne wysuwała na czoło wśród innych postanowień. Zaczynała się od słów (inwokacji): „W imię Boga, w Trójcy Świętej Jedynego”¹². Tekst właściwy konstytucji składał się z 11 rozdziałów, a pierwszy z nich zatytułowany był „Religia panująca”¹³. Umieszczone na czele konstytucji postanowienia miały gwarantować specjalne prawa Kościoła katolickiego – jako

należących do heretyków, zakonnicy którzy się odszczepili od wiary, znajdują przytułek, administrują sakramenta, za co ich panowie karmią i obdziewają”. Zob. Z. Zarzycki, *Historia prawa wyznaniowego*, s. 235-236.

¹⁰ Zob. *Volumina legum*, t. IX, s. 220-225, przedruk prawa staraniem xx. Pijarów w Warszawie, nakładem i drukiem Józefa Ohryzki, wyd. Akademia Umiejętności, Kraków 1889. Zob. Z. Zarzycki, *Historia prawa wyznaniowego*, s. 242-243.

¹¹ Zob. K. Grzybowski, *Uwagi o stosunku państwa do kościoła*, „Państwo i Prawo” 1952, z. 4, s. 560-562; także, H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1996, s. 98.

¹² A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski 1791-1997*, Warszawa 2001, s. 50 oraz Z. Szczańska, *Ustawa Rządowa z 1791 r.*, w: *Konstytucje Polski*, red. M. Kallas, t. 1, Warszawa 1990, s. 46.

¹³ „Religią narodową panującą jest i będzie wiara święta rzymska katolicka ze wszystkimi jej prawami. Przejście od wiary panującej do jakiegokolwiek wyznania jest zabronione pod karą apostazji. Że zaś ta sama wiara święta przekazuje nam kochać bliźnich naszych, przeto wszystkim ludziom, jakiegokolwiek bądź wyznania, póki w wierze i opiece rządową winniśmy i dlatego wszelkich obrządków i religij wolność w krajach polskich, podług ustaw krajowych, warujemy”.

kościola państwowego i podkreślały uprzywilejowaną sytuację stanu duchownego¹⁴. Rodzi się w tym miejscu pytanie o zakres wolności religijnej i związanej z nią tolerancji religijnej. Odpowiedzi wprost, chociaż tylko częściowej, udziela zd. 2 rozdziału 1 konstytucji: „Przejście od wiary panującej do jakiegokolwiek wyznania jest zabronione pod karą apostazji”¹⁵. Powyższa regulacja wybitnie nawiązywała do przepisów kanonicznych w tym zakresie i utrwalonej tradycji. Przy czym należy zauważyć, że nie było wprost przepisu konstytucyjnego grożącego sankcjami karnymi za przejście na wiarę niekatolicką.

Zatem trudno wnioskować o pełnym prawie do wolności religijnej katolika, który zechciałby poszukiwać prawdy objawionej na własną rękę lub przystąpić do istniejącej już niekatolickiej wspólnoty religijnej. Istniały ograniczenia w swobodzie wyboru religii typowe dla państw wyznaniowych epoki, a prawo i sądy państwowe wzięły na swoje barki obowiązek utrzymania *status quo* w zakresie ewentualnych prób migracji z religii panującej do innej.

W postanowieniach szczegółowych konstytucji znalazł się przepis zapewniający katolikom dostęp do tronu i stanowisk ministerialnych¹⁶. Artykuł VI („Sejm, czyli władza prawodawcza”) podaje, że Izba Senatorska (Senat) składać się miała ze 132 osób, w tym obok wojewodów, kasztelanów i ministrów mieli być także biskupi katoliccy¹⁷.

W rozdziale VII („Król, władza wykonawcza”) napisano, że „Każdy król, wstępując na tron, wykona przysięgę Bogu i narodowi na zachowanie

¹⁴ Z kolei w rozdziale IV („Chłopi włościanie”) konstytucji czytamy: „Lud rolniczy [...] przez sprawiedliwość, ludzkość i obowiązki chrześcijańskie, jako i przez własny nasz interes dobrze zrozumiany, pod opiekę prawa i rządu krajowego przyjmujemy”.

¹⁵ Zob. S. Grodziski, *Wielka historia Polski*, t. 6: *Polska w czasach przelomu (1764–1815)*, Kraków 1999, s. 117–118.

¹⁶ A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski*, s. 51. Należy pamiętać, że pozycja Kościoła katolickiego była wzmocniona 3 konkordatami (uchwały sejmowe zatwierdzone bullami papieskimi): bullą papieża Leona X z 1519 r. *Romanus Pontifex*, bullą papieża Klemensa VII z 1 grudnia 1525 r. *Cum singularum* oraz bullą papieża Klemensa XII z 13 września 1737 r. *Summi atque aeterni*. Zob. T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. I, Warszawa 1986, s. 96–104.

¹⁷ Wraz z pojawieniem się Rady Królewskiej biskupi wchodzili od samego początku w jej skład. Po przekształceniu jej w Senat, siłą rzeczy znaleźli się w tej izbie. Artykuły henrykowskie z 1573 r. przewidywały, że w składzie tzw. 16 senatorów rezydentów ustanowionych u boku króla ma być m.in. 4 biskupów rzymskokatolickich.

wanie Konstytucji niniejszej [...]”. Ponadto Straż Praw, czyli rada królewska miała składać się „z prymasa, jako głowy duchowieństwa polskiego i jako prezesa Komisji Edukacyjnej, mogącego być wyznaczonym w straży przez pierwszego ex ordine biskupa, którzy rezolucji podpisywać nie mogą [...]”. W ten sposób Kościołowi podporządkowano niemal całe szkolnictwo, a pozycja prymasa jako drugiej osoby w państwie została wzmocniona.

Konstytucja 3 Maja znalazła uznanie wśród duchowieństwa polskiego, a dowodem jest fakt, że po jej przyjęciu odczytywano listy pasterskie i urządzano nabożeństwa dziękczynne. Zresztą ówczesny papież (Pius VI) w specjalnym breve wyraził słowa uznania dla polskiej konstytucji m.in. za jej „konfesyjny charakter”¹⁸.

W literaturze przedmiotu przeważają poglądy, że Konstytucja 3 Maja utwierdzała Rzeczpospolitą jako kraj formalnie wyznaniowy (katolicki), o konfesyjności otwartej, używając dzisiejszej terminologii, ale niestety nie gwarantowała ona jeszcze pełnej wolności religijnej i równouprawnienia wszystkich wyznań. Przecież nie było dla katolika alternatywy w wyborze innej wiary niż wiara przodków. Niemniej Konstytucja 3 Maja recypowała do swojej treści biblijne przykazanie: „Że zaś ta sama wiara święta przekazuje nam kochać bliźnich naszych [...]” i formalnie gwarantowała swobodę myśli (sumienia) i ich prawo uzewnętrzniania indywidualnie lub kolektywnie zarówno wcześniej zdeklarowanych innowierczych wyznań chrześcijańskich, jak i religii niechrześcijańskich (Żydów i muzułmańskich Tatarów): „[...] przeto wszystkim ludziom, jakiegokolwiek bądź wyznania, pokój w wierze i opiekę rządową winniśmy i dlatego wszelkich obrządków i religij wolność w krajach polskich, podług ustaw krajowych, warujemy”. Niemniej, w porównaniu z katolikami wierni innych kościołów chrześcijańskich oraz Żydzi i muzułmanie musieli się zadowolić wybiórczo i ad hoc realizowaną wolnością wyznania.

Biorąc pod uwagę ówczesne stosunki polityczno-społeczne, konstytucja ta miała charakter umiarkowanie postępowy. Jej twórcy musieli przyjąć rozwiązania kompromisowe. Stąd też, w dużej mierze odstawała od rozwiązań ujętych chociażby w konstytucjach doby rewolucyj-

¹⁸ H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1996, s. 98.

nej¹⁹. To, że nie zrealizowano wówczas w Polsce skrajnych pomysłów konstytucyjnych o separacji państwa i Kościoła, świadczy, że inaczej niż we Francji nie było wcześniej tak ścisłego powiązania „między tronem i ołtarzem”²⁰.

3. PRAWA KARDYNALNE SEJMU GRODZIENSKIEGO (1793 R.)

Niestety dzieło Sejmu Wielkiego nie doczekało się realizacji. Przywrócone na Sejmie Grodzieńskim w 1793 r.²¹ Prawa kardynalne potwierdziły wyznaniowy katolicki charakter państwa (Artykuł III: „W tem Królestwie Polskiem i Wielkim Księstwie Litewskiem wiara święta katolicka rzymska obojga obrządków ze wszystkimi prawami Kościołowi Świętemu służącemi, wieczyście panująca będzie, i tak się w aktach publicznych mianować ma”).

Utrzymano zakaz apostazji z Kościoła katolickiego do jakiegokolwiek innego pod groźbą „występku kryminalnego”, zastrzeżono sankcją dodatkową, tj. karą wygnania dysydenta z Rzeczypospolitej²². Od kandydata na króla i jego małżonki (królowej) także wymagano bezwzględnie wyznania rzymskokatolickiego pod rygorem utraty praw do tronu albo braku możliwości koronacji małżonki króla do czasu jej przejścia na religię panującą²³.

¹⁹ M. Kallas, *Konstytucja Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1970, s. 168 powołuje się np. na art. 10 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r. („nikt nie może być ścigany za swoje przekonania, także religijne, byleby ich uzewnętrznienie nie naruszało porządku publicznego”), art. 1 Konstytucji Francuskiej z 3 września 1791 r. i art. 122 francuskiego Aktu Konstytucyjnego z 24 czerwca 1793 r. („[...] swobodne wykonywanie praktyk religijnych [...]”).

²⁰ Zob. *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 17-372 i J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000, s. 228.

²¹ *Konstytucje w Polsce 1791-1990*, opr. T. Kołodziejczyk, M. Pomianowska, Warszawa 1990, s. 26.

²² Artykuł IV: „Przejście od Kościoła rzymskiego katolickiego obu obrządków do jakiegokolwiek innego wyznania zawsze za występki kryminalny poczytywane będzie. Sąd o tym ma być w trybunale *respective* prowincji, *ante omnes causa* [przed wszelkimi powodami], kara wygnania z państw Rzplitej zachowując w całości prawo o dysydentach podług konstytucji 1775”.

²³ Artykuł V: „Królem polskim i Wielkim Książęciem Litewskim nie kto inny być może, jak szczególnie z urodzenia lub powołania katolik rzymski, królowa także katoliz-

4. KSIĘSTWO WARSZAWSKIE²⁴

Wyznaniowy, katolicki charakter państwa utrzymano w prawodawstwie Księstwa Warszawskiego. Tytuł I Konstytucji Księstwa z 22 lipca 1807 r. (jako jedyny był bez nazwania) liczył 4 artykuły i był poświęcony w przeważającej części sprawom wyznaniowym²⁵.

W szczególności artykuł I przewidywał, że „Religia katolicka, apostołska, rzymska jest religią państwową” [la religion de l’Etat]²⁶. Zresztą rozumienie terminu „religia Państwowa” wywoływało w praktyce trudności interpretacyjne²⁷. Konstytucyjna pozycja religii rzymskokatolickiej, jako oficjalnej religii państwowej, była wynikiem jej dotychczasowej pozycji w narodzie Polskim i roli Kościoła zarówno w przeszłości, jak i ówczynie²⁸. Zdolność procesową Kościoła i kościelnych jednostek organizacyjnych uregulowano dopiero dekretem królewskim z 15 lutego 1812 r.²⁹

ka rzymska być powinna, a gdyby innego była wyznania, tedy, pokądy do wiary świętej katolickiej nie przystąpiła, koronowaną nie będzie”.

²⁴ Konstytucja Księstwa Warszawskiego z dnia 22 lipca 1807 r., *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, t. I, s. II-XLVIII. Zob. Z. Zarzycki, *Historia prawa wyznaniowego*, s. 243 oraz M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 41. Zasady konstytucji podyktowane zostały przez Napoleona I w dniu 19 lipca 1807 r. i oparte zostały na konstytucjach francuskich: głównie VIII (1799 r.), a w niewielkiej części na X (1802 r.) i XII (1804 r.). Konstytucja była zwięzła i krótka, bo liczyła 12 tytułów i 89 artykułów.

²⁵ W ocenie M. Kallasa (*Konstytucja Księstwa*, s. 51) ten właśnie fakt skłania do przyjęcia poglądu, że Napoleon I liczył się z polskimi warunkami, gdzie w zasadzie tradycyjnie, podobnie jak w Konstytucji 3 Maja, religii katolickiej przyznano czołowe miejsce. Zresztą sprawy religijne były umieszczane na czele także w innych konstytucjach epoki, np. w neapolitańskiej i hiszpańskiej.

²⁶ Dość szczegółowe dane spisu ludności z 1810 r. podają, że na ponad 4,3 mln mieszkańców Księstwa, ok. 4 mln stanowili chrześcijanie (ok. 93%), a sami katolicy ok. 84,4% ogółu ludności, Żydzi natomiast nieco ponad 0,3 mln (7%). Podają za M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 171.

²⁷ Problem przybliżyła M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 173. Organy państwowe rozumiały ją jako nakaz stosowania się w czasie uroczystości państwowych do rytuału katolickiego, natomiast hierarchia kościelna uważała, że religię katolicką należy traktować jako panującą w „narodzie, kraju”.

²⁸ A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski*, s. 70.

²⁹ *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego*, t. IV, s. 227-234. Zob. *Sześćdziesiąt lat korespondencji władz duchownych z rządem świeckim Ks. Warsz., służąca do historii kościoła polskiego*, wyd. I. Raczyński, Warszawa 1816, s. 148-165, M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 170-171.

Przyjęte rozwiązanie różniło się zasadniczo od Konstytucji 3 Maja, gdzie Kościół był jednoznacznie uprzywilejowany. Konstytucyjne rozwiązania religijne w dobie Księstwa były wyraźnym krokiem naprzód w budowaniu państwa o równouprawnionych wyznaniach w stosunku do konstytucji majowej. Z jednej strony ograniczono pozycję Kościoła katolickiego do roli Kościoła narodowego z duchem osiągnięć liberalno-rewolucyjnych³⁰, a z drugiej strony była wyrazem ukłonu Napoleona I i przeważającego składu personalnego w Komisji Rządzącej w stosunku do środowisk konserwatywnych, popieranych przez Kościół katolicki. Zresztą przyjęte tu rozwiązania pozwalały na zachowanie nadziei politycznej i realizację postulatów z Konstytucji 3 Maja. Konstytucja Księstwa była też owocem doświadczenia Napoleona I w polityce papieskiej na początku XIX w. i zawarcia konkordatu francuskiego w 1801 r.³¹ Zresztą próby rozmów z papieżem w kierunku zawarcia konkordatu własnego, przy obietnicy poparcia napoleońskiego, nie przyniosły wymiernych rezultatów³². W praktyce dość szybko zawężono prawa duchowieństwa katolickiego³³.

O stopniu zaangażowania się państwa w sprawy religii stanu świadczy to, że w konstytucji wzmiankowano o planowanej strukturze w podziale administracyjnym Kościoła: (art. 3) „Księstwo Warszawskie podzielone będzie na sześć diecezji, w tym jedno arcybiskupstwo i pięć biskupstw”. W rzeczywistości podział administracyjny Kościoła był nieco inny³⁴.

³⁰ Zob. W. Abraham, *Konstytucja a stosunki wyznaniowe i Kościół*, w: *Nasza Konstytucja*, Kraków 1922, s. 113; także M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 r.*, w: *Konstytucje Polski*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 148.

³¹ J. Dutkiewicz, *Watykan wobec Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807-1831*, w: *Szkice z dziejów papieżstwa*, Warszawa 1861², s. 219-220.

³² Zob. Zb. Czart., sygn. 5250/IV, znajduje się projekt „Układu początkowej ugody albo konkordatu ze Stolicą Świętą” (s. 1-39); M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 174.

³³ Episkopat Księstwa początkowo mógł się zwracać do papieża jedynie za zezwoleniem monarzym, ale ten stan rzeczy uległ zaostreniu przez dekret królewski z 28 marca 1808 r. (wymagano każdorazowego pośrednictwa ministra spraw wewnętrznych i ministra sekretarza stanu). Ponadto na publikację pism papieskich w Księstwie była konieczna zgoda monarsza.

³⁴ Zob. M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 175-176; tenże, w: *Konstytucje Polski*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 150.

Zakres swobody i wolności wyznania, w tym swobodę publicznego wykonywania indywidualnie lub zbiorowo wszystkich kultów religijnych gwarantował art. 2 konstytucji: „Wszelka cześć religijna jest wolna i publiczna”³⁵. Nie oznaczało to wcale, że istniała swoboda wyboru religii czy też publicznego głoszenia poglądów heretyckich i bezbożnych (ateistycznych)³⁶. Z powyższych przepisów nie można także wyciągać wniosków o równouprawnieniu wyznań chrześcijańskich, nie mówiąc już o równouprawnieniu wszystkich związków wyznaniowych³⁷. W rzeczywistości władza państwowa, roztaczając nadzór administracyjny nad wspólnotami religijnymi, limitowała je, zgadzając się ostatecznie na organizację konsystorzów dwóch wyznań protestanckich (kalwinów i luteran)³⁸.

Artykuł 4 konstytucji, gwarantował, że „Wszyscy obywatele są równi przed obliczem prawa”³⁹. Pomimo tak szerokiego określenia praw wolnościowych, ludność żydowska, która spośród wyznań niechrześcijańskich odgrywała dominującą rolę, na mocy dekretu z 1808 r. niestety miała zawieszone prawa obywatelskie i polityczne na lat 10, co poważnie osłabiało zasadę wyrażoną w art. 2 konstytucji⁴⁰. Jak się później w praktyce okazało, Żydzi byli pozbawieni prawa głosowania, piasto-

³⁵ A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski*, s. 70 i M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 167.

³⁶ M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 167 (przypis 5 i 6).

³⁷ Uwagę na istotę tego problemu zwrócił już m.in. M. Kallas (*Konstytucja Księstwa*, s. 167). Powołuje się on na Projekt G. Bielawskiego (art. V), według którego „wszystkie wyznania w Europie znajdujące się będą w narodzie polskim na równo dobre uważane”. Bielawski był przeciwnikiem przyznawania religii katolickiej pozycji wyznania panującego, opowiadał się za równouprawnieniem wyznań oraz za pewną ingerencją państwa i prawa wobec wyznań oraz roztoczenia swoistej opieki nad nimi.

³⁸ Komisja Rządząca najpierw zgodziła się na utworzenie konsystorza dla Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (22 kwietnia 1807 r.) na czele z prezesem we wszystkich departamentach. Przy każdym konsystorzu był powoływany przedstawiciel rządu (tzw. wiedz).

³⁹ M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 52, 58 i 168. Przytoczona powyżej treść była podobna do konstytucji neapolitańskiej z 23 czerwca 1808 r., która obejmowała 10 tytułów, gdzie tytuł I był „o religii”. Zaś konstytucja hiszpańska, zw. Statutem Konstytucyjnym dla Królestwa Hiszpańskiego z 6 lipca 1808 r. wydanym na rozkaz Napoleona I przez Józefa Bonaparte w Bajonnie, była nieco obszerniejsza. Tytuł I traktował „o religii”, ale w przeciwieństwie do wcześniejszych, nie zawierał zasady wolności wyznania (art. 1), bo nie tolerował żadnego wyznania poza panującym (rzymskokatolickim).

⁴⁰ Zob. M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 181.

wania urzędów i nabywania dóbr ziemskich na własność, także w dobie konstytucyjnej Królestwa Polskiego i później, aż do reform margrabiego Aleksandra Wielopolskiego w 1862 r.⁴¹

Tak o przepisach wyznaniowych konstytucji Księstwa pisał swego czasu Norman Davies „Emancypacja w dziedzinie religii okazała się równie złudna. Konstytucja przywracała Kościołowi rzymskokatolickiemu status religii państwowej. Wydane w 1808 r. dekrety w sprawie Żydów zawieszały pełne prawa obywatelskie, uzależniając ich przywrócenie od wzrostu asymilacji ludności żydowskiej”⁴².

Wszystkie sprawy wyznaniowe, w tym nadzór administracyjny nad wyznaniem w Księstwie Warszawskim, należały do ministra spraw wewnętrznych, który z mocy art. 11 konstytucji był także ministrem „czci religijnych”. Uprawnienia nadzorcze władz państwowych względem Kościoła katolickiego nie były ściśle określone, co rodziło liczne problemy praktyczne⁴³. Przede wszystkim król, zgodnie z art. 24 konstytucji Księstwa, miał wpływ na obsadę biskupów (prawo nominacji), do niego też należała obsada kapituł. Z kolei minister spraw wewnętrznych i podlegli mu prefekci mieli wpływ na przyjmowanie kandydatów do zakonów i seminariów duchownych⁴⁴. Minister ten m.in. przedstawiał królowi kandydatów na urzędy duchowne⁴⁵. Kontrolował wszelkie zgromadzenia religijne oraz zapewniał wolność obrzędów religijnych (art. 41).

Osoby duchowne pełniły różne ważne funkcje publiczne i przy ich wykonywaniu podlegali ochronie, tak jak urzędnicy państwowi, np. od 1 maja 1808 r., czyli od wprowadzenia Kodeksu Napoleona w Księstwie pełnili funkcje urzędników stanu cywilnego przy zawieraniu małżeństwa w formie świeckiej i inne, od których na różne sposoby chcieli się uwolnić⁴⁶.

⁴¹ S. Grodziski, *Wielka historia polski*, s. 251, także, T. Demidowicz, w: *Konstytucje Polski*, t. 1, s. 314-315.

⁴² N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 2, Kraków 1992, s. 380-381.

⁴³ M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna*, s. 150.

⁴⁴ M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 176-177.

⁴⁵ Dekret królewski z 20 kwietnia 1808 r. (art. 4 i art. 42).

⁴⁶ Zob. M. Kallas, *Konstytucja Księstwa*, s. 170.

5. KRÓLESTWO POLSKIE

Pozycja Kościoła katolickiego w Konstytucji Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815 r. została osłabiona⁴⁷. Królestwo zostało połączone nierozdzielalną unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim, czyli krajem o ustroju absolutystycznym, wyznaniowym, z konfesyjnością prawosławną na czele. Okoliczności te zdeterminowały wzajemne relacje państwo–Kościół, ale też zakres wolności i tolerancji religijnej, w szczególności wobec katolickiego narodu polskiego.

Religii katolickiej obydwóch obrządków (łacińskiego i unickiego) zapewniono charakter narodowy jedynie w Królestwie (art. 11 zd. 1 *in principio*): „Religia katolicko-rzymska, wyznawana przez największą część mieszkańców Królestwa Polskiego, będzie przedmiotem szczególniejszej opieki rządu”. Zresztą, pojęcie „szczególna opieka rządu” należało rozumieć jako troskę o nienaruszalność majątku Kościoła katolickiego, a nawet deklarację co do powiększenia tego majątku; zaś w 64-osobowym senacie Królestwa miało zasiadać 8 biskupów rzymskokatolickich i 1 unicki⁴⁸.

Z drugiej strony, owa „szczególna opieka rządu” nad katolicką religią Polaków miała mieć wymiar także obronny wobec innych, tzn. chodziło o to, żeby dominująca pozycja religii katolickiej nie uszczupliła pozycji i granic wolności religijnej wyznań niekatolickich, a głównie prawosławia i wyznań protestanckich (art. 11 zd. 1 *in fine*): „nie uwłaczając przez to wolności innych wyznań, które wszystkie bez wyłączenia obrządki swe całkowicie i publicznie pod protekcją rządu odbywać mogą”.

W projekcie konstytucji Królestwa Polskiego miał się znaleźć osobny tytuł „O obrzędach religijnych”, ale pod wpływem uwag księcia Adama Czartoryskiego i Józefa K. Szaniawskiego zrezygnowano z tych rozwiązań i sprawy wolności religijnej zamieszczono w 5 artykułach II tytułu

⁴⁷ Konstytucja Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 r. weszła w życie 24 grudnia 1815 r., w: *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 1-103. Por. Z. Zarzycki, *Historia prawa wyznaniowego*, s. 243-244.

⁴⁸ Art. 14: „W senacie Królestwa Polskiego zasiadać będzie tyle biskupów obrządku katolicko rzymskiego, ile prawo oznaczy województw. Zasiadać będzie prócz tego biskup greckounicki”.

konstytucji pt. „Zaręczenia ogólne”. Tytuł ten traktował o poszczególnych prawach obywatelskich⁴⁹. Zadeklarowano równość w korzystaniu z poszczególnych praw obywatelskich, ale już nie równość obywateli wobec prawa.

Do katalogu ówczasnie pojmowanych praw obywatelskich zaliczono w konstytucji m.in. zasadę wolności i równości wyznań wobec prawa oraz tolerancji religijnej w życiu publicznym i prywatnym, ale tylko w stosunku do wyznań chrześcijańskich⁵⁰. Przepis (art. 11 zd. 2): „Różność wyznań chrześcijańskich nie będzie stanowić żadnej przeszkody w używaniu praw cywilnych i politycznych” budził znaczne kontrowersje interpretacyjne, ponieważ w zasadzie wyłączał wyznawców religii niechrześcijańskich (Żydów, muzułmanów i karaimów) spod równego traktowania wobec prawa. Przykładem jest tu art. 163 Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego z 1825 r., który przewidywał, że: „Nie wolno jest zawierać małżeństwa osobom wiary chrześcijańskiej z osobami wiary niechrześcijańskiej”⁵¹. Jednak z drugiej strony art. 17 gwarantował, że: „prawo rozciąga swą opiekę zarówno do wszystkich obywateli bez żadnej różnicy stanu i powołania”, co mogłoby dawać podstawę do interpretacji zawężającej okoliczności dyskryminacyjne wyznawców religii niechrześcijańskich głównie do sfery politycznej⁵². Za przykład ukonfesyjnienia niektórych dziedzin prawa prywatnego w okresie pokonstytucyjnym Królestwa Polskiego może służyć prawo o małżeństwie wprowadzone w Królestwie Polskim ukazem Mikołaja I z 24 czerwca 1836 r., które zносиło jurysdykcję państwową (świecką) nad sprawami małżeńskimi i zastąpiło kościelną (konsystorską) dla czterech wybranych wyznań chrześcijańskich, z wyraźną afirmacją dla prawosławia⁵³.

⁴⁹ Konstytucja ta składała się ze 165 artykułów, zgrupowanych w 7 rozdziałach. Zob. H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.*, w: *Konstytucje Polski*, t. 1, s. 198.

⁵⁰ H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.*, s. 203.

⁵¹ Kodeks cywilny Królestwa Polskiego z 1 (13) czerwca 1825 r. (*Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. X, Nr 41).

⁵² H. Izdebski, *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.*, s. 204.

⁵³ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. XVIII, s. 57-297. Zniesiono moc obowiązującą tytułu 5 i 6 KCKP, za wyjątkiem przepisów mających za przedmiot stosunki osobiste i majątkowe małżonków oraz skutki cywilne nieważności małżeństwa, rozwodu i separacji.

Konstytucja Królestwa w porównaniu z poprzednią w sposób znacznie szerszy intensyfikowała nadzór administracyjny państwa nad kościołami i osobami duchownymi wszystkich wyznań m.in. poprzez działalność Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, która podlegała Radzie Administracyjnej.

Władza państwowa roztoczyła szczególną opiekę nad duchownymi wszystkich bez wyjątku ówczesnie istniejących wyznań religijnych⁵⁴. Na uwagę zasługują szczególne gwarancje uposażenia majątkowego ze strony państwa wobec duchowieństwa rzymskokatolickiego i unickiego oraz instytucji, które reprezentują⁵⁵. Co do duchowieństwa wyznania ewangelicko-augsburskiego i wyznania ewangelicko-reformowanego, państwo zobowiązało się jedynie do corocznego wsparcia w zakresie jego utrzymania⁵⁶. Gwarancje te niestety nie roztaczały się już na duchowieństwo religii mojżeszowej i muzułmańskiej oraz karaimskiej.

Po klęsce powstania listopadowego formalnie niewiele zmienił się status religii i Kościoła katolickiego na gruncie Statutu Organicznego dla Królestwa Polskiego z 1832 r.⁵⁷, który zniósł konstytucję Królestwa (art. 5 zd. 3). Gwarancje religijne zostały umieszczone w zasadzie w dwóch artykułach w tzw. „Przepisach ogólnych” (art. 5 i 6), gdzie wolność wyznawania określonej religii zagwarantowano każdej osobie w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym, zarówno prywatnie, jak i publicznie⁵⁸. Ponadto wyznanie nie mogło być kryterium różnicującym podda-

W. Sobociński, *Rozwój ustawodawstwa cywilnego w Królestwie Polskim i w Rosji do rosyjskiej reformy sądowej. Zarys historyczno-prawny*, Lublin, 1965, s. 145, (Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska); Sectio G, vol. XII, z. 4; S. Tylbor, *Próby reformy Kodeksu Cywilnego Polskiego (1834-1854)*, Warszawa 1927, s. 1-19.

⁵⁴ Art. 12: „Duchowieństwo wszystkich wyznań jest pod protekcją i dozorem praw i rządu”.

⁵⁵ Art. 13: „Fundusze posiadane teraz przez duchowieństwo katolicko rzymskie i przez duchowieństwo greckounickie, jako też te, które mu nadamy przez szczególne postanowienie, będą uznane za własność niewzruszoną i wspólną całej hierarchii duchownej, skoro rząd wskaże i przeznaczy wzywż wspomnianemu duchowieństwu dobra narodowe składające jego uposażenie”.

⁵⁶ Art. 15: „Duchowieństwo wyznania ewangelicko-augsburskiego i wyznania ewangelicko-reformowanego używać będzie wsparcia rocznego, które im nadamy”.

⁵⁷ Statut Organiczny dla Królestwa Polskiego z dnia 26 lutego 1832 r. (*Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. XIV, s. 172-249). Zob. Z. Zarzycki, *Historia prawa wyznaniowego*, s. 245.

⁵⁸ Zob. *Konstytucje w Polsce 1791-1990*, s. 82, także T. Demidowicz, op. cit., s. 296.

nych cara wobec prawa i przywilejów⁵⁹. Gwarancje majątkowe duchowieństwa były podobne jak w okresie konstytucyjnym Królestwa⁶⁰.

6. RZECZPOSPOLITA KRAKOWSKA

W trzech konstytucjach Rzeczypospolitej Krakowskiej z lat 1815⁶¹, 1818⁶² i 1833⁶³ sprawy religijne, podobnie jak w Konstytucji 3 Maja z 1791 r. i Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 1807 r. były wysunięte na pierwszy plan wśród innych postanowień, a religia rzymskokatolicka miała status religii panującej. Mianowicie, identycznie brzmiący art. 1 konstytucji z 1815 r. i 1818 r. gwarantował, że: „Religia katolicka apostolska rzymska (wyznawana od większej części mieszkańców wolnego Miasta Krakowa i jego Okręgu) utrzymuje się jako religia kraju. Będzie zawsze przedmiotem szczególniejszych starań rządu, nie uwłaczając w niczym wolności innych wyznań chrześcijańskich, które

⁵⁹ Art. 5: „Wolność wyznawania religijnego gwarantuje się w zupełnej mocy każdemu w szczególności, pod protekcją rządu zostawuje się wolność sprawowania religijnych obrządków publicznie i bez żadnej przeszkody, a różnica w nauczaniu rozmaitych wyznań chrześcijańskich nie może być powodem do wyłączenia kogokolwiek od praw i przywilejów, wszystkim mieszkańcom królestwa nadanym. Osoby duchowne wszelkich wyznań zostają w równym stopniu pod protekcją i dozorem władz, przez prawa ustanowionych. Wreszcie religia rzymskokatolicka, jako przez największą część poddanych naszych Królestwa Polskiego wyznawana, będzie zawsze szczególnym przedmiotem opieki i protekcji rządu”.

⁶⁰ Art. 6: „Fundusze posiadane przez duchowieństwo rzymsko-katolickie i greckounickie uznają się za własność ogólną, nietykalną hierarchii kościelnej każdego z tych wyznań”.

⁶¹ I Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa zredagowana była w języku francuskim, liczyła 22 artykuły i nie była pogrupowana w jakies wyraźne działy. Zob. J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa z 1815, 1818 i 1833 r.*, w: *Konstytucje Polski*, t. 1, s. 236 i 242. Pierwsza konstytucja Wolnego Miasta Krakowa była ustanowiona w Wiedniu i tam podpisana w dniu 3 maja 1815 r. przez Klemensa Metternicha, Aleksego Razumowskiego i Karla Hardenberga – przedstawicieli odpowiednio Austrii, Rosji i Prus. Konstytucja ta obowiązywała do 11 września 1818 r., czyli do ogłoszenia nowej, tzw. „rozszerzonej” drugiej konstytucji.

⁶² Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu z dnia 15 lipca–11 września 1818 r. Zob. M. Handelsman, *Konstytucje polskie 1791-1921*, Warszawa 1922³, s. 67-77.

⁶³ Art. 3 Konstytucji był powtórzeniem postanowień konstytucji z 1818 r. o uprzywilejowanej pozycji religii rzymskokatolickiej, z zachowaniem tolerancji wobec innych wyznań. Zresztą konstytucja ta bez zmian pozostawiała wcześniejsze art. 3 i 4 traktujące o stosunkach wyznaniowych.

wszystkie bez żadnego wyłączenia będą mogły być wyznawanymi wolno i publicznie pod opieką rządu”.

Wyrazem „szczególnych starań rządu” wobec religii panującej było m.in. uprawnienie rządu (Senatu) do mianowania na „beneficja kościelne”, z wyjątkiem czterech miejsc w kapitule, które były zastrzeżone dla nominacji przez Uniwersytet Jagielloński i miały być nadawane doktorom fakultetów pełniących funkcje nauczycielskie⁶⁴. Zresztą tylko kapituła krakowska miała prawo do trzech miejsc w sejmie (Zgromadzeniu Reprezentantów)⁶⁵.

Także wszystkie rozwiązania w kwestiach praw obywatelskich, położenia religii chrześcijańskich i innych wyznań w Wolnym Mieście Krakowie były we wszystkich trzech konstytucjach zbieżne⁶⁶.

Wszystkie późniejsze akty konstytucyjne, za wzorcem pierwszej konstytucji tego terytorium, pozostałe wyznania chrześcijańskie, czyli niekatolickie, uznawały za wolne w wymiarze prywatnym i publicznym „[...] które wszystkie bez żadnego wyłączenia będą mogły być wyznawanymi wolno i publicznie pod opieką rządu”. Zresztą tylko wyznania chrześcijańskie zostały uznane za równouprawnione (art. 2): „Wszystkie wyznania chrześcijańskie nie stanowią żadnej różnicy w prawach towarzyskich”. Konstytucja z 1818 r. gwarantowała tylko chrześcijańskiemu mieszkańcowi wsi bierne prawo wyborcze do zgromadzenia gminnego⁶⁷. Z kolei konstytucja z 1833 r. rozszerzyła wymóg konfesyjności katolickiej dodatkowo w stosunku do kandydatów na senatorów, sędziów i reprezentantów gmin. Zaś listę duchownych „używających

⁶⁴ J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa*, s. 240.

⁶⁵ Tamże, s. 243, przypis 14. Biskup krakowski jako senator Królestwa Polskiego musiał być uznawany razem z kapitułą za poddanego cara. Z woli cara propozycję tę na forum Komisji Organizacyjnej w RP Krakowskiej przeforsował polski szlachcic Ignacy Miączyński, formalnie przedstawiciel Królestwa Polskiego.

⁶⁶ J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa*, s. 237. Projekt pierwszej konstytucji dla Wolnego Miasta Krakowa opracował Józef Kalasanty Szaniawski (w języku francuskim). Znajduje się ona w Bibliotece im. Zielińskich w Płocku (rkps 455), zob. Teki Szaniawskiego – Cracovie 1814-1815.

⁶⁷ J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa*, s. 255. Przepis ten nie rodził poważniejszych trudności, bo w praktyce w każdej wiosce znajdował się albo ksiądz, albo ziemianin, który wyłączał chłopów pańszczyźnianych od udziału w zgromadzeniu gminnym.

prawa wotowania w zgromadzeniach gminnych” ustalać miał konsystorz biskupi⁶⁸.

Inne, niechrześcijańskie religie, uznano jedynie za tolerowane⁶⁹. Taki status przysługiwał przede wszystkim religii mojżeszowej. W praktyce problem ludności żydowskiej Krakowa był szeroko znany i budził emocje⁷⁰. Ich pozycja była szczególna⁷¹. Nie mieli praw politycznych (np. praw wyborczych)⁷² i ograniczone w zakresie prawa prywatnego także na gruncie trzeciej konstytucji Rzeczypospolitej⁷³.

Konstytucja rozszerzona (1818 r.), w przeciwieństwie do jej projektu, wyraźnie zestawiała wykaz (art. 8) osób pozbawionych prawa wyborcze-

⁶⁸ Tamże, s. 256.

⁶⁹ Tamże, s. 239.

⁷⁰ Tamże, s. 252.

⁷¹ Tamże, s. 250. Znamienne jest to, że Komisja Organizacyjna powołała i obsadziła komitety do opracowania statutów dla poszczególnych instytucji republiki. Dodatkowym (przypis 27 *in principio*) ciałem był Komitet do Urządzenia Starozakonnych (Żydów).

⁷² Wg konstytucji rozszerzonej z 1818 r. (art. 8) nie mieli praw wyborczych także „zakonnicy jakiegokolwiek reguły”. W lipcu 1818 r. opracowano projekt nowej, rozszerzonej konstytucji (J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa*, s. 251, 254 i 282), z którego wynikała możliwość nabycia praw obywatelskich przez wyznawców religii tolerowanych (głównie Żydów), ale obwarowane to było dość ostrymi wymogami (art. 8). Otóż, Senat prawa te mógł nadać „człowiekowi wyznania tolerowanego, który by porzuciwszy znaki powierzchowne odróżniające go od ogółu mieszkańców kraju, odbył z pożytkiem zupełny kurs nauk, w jakim bądź gimnazjum europejskim dawanych, mówił językiem polskim i oddawał się zatrudnieniom społeczności użytecznym”. W Komentarzu do projektu podano przyczyny niechęci nadawania praw obywatelskich Żydom: „iż byłoby rzeczą nader niebezpieczną przypuszczać całą tę klasę do prawa używania swobód obywatelskich [...], jakoż w niniejszej stanie rzeczy przypuszczenie ich do równości politycznej stanowiłoby wyraźną przewagę wpływu na interesa krajowe, którego raz dozwoliwszy, rzecz publiczna narażoną by była na niebezpieczeństwo wynikające z ducha korporacji, tak widocznie okazującego się w tym na pozór poniżonym, w istocie zaś tajemne i bardzo obszerne zamiary mającym ludzie”.

⁷³ M. Zgórnjak, *Wielka historia Polski*, t. 7: *Polska w czasach walk o niepodległość (1815–1864)*, Kraków 2001, s. 65 i 68. Liczba Żydów w Krakowie wynosiła odpowiednio: w 1815 r. – 4862, w 1828 r. – 9732 (na 32 905 obywateli), a w 1843 r. już 13 080 Żydów na 42 990 obywateli. Należy zauważyć, że w 1817 r. został ogłoszony statut Urządzący Starozakonnych, który znosił dotychczasową organizację kahalną, i rozpoczęto powolny proces asymilacyjny i polonizacyjny. Władza została przekazana wójtom gminy, zlikwidowano odrębne szkoły żydowskie; młodzieży żydowskiej otworzono drogę do szkół publicznych oraz nadano Żydom z niemiecką brzmiące nazwiska. Możliwość prowadzenia handlu przez kupców żydowskich w centrum miasta była poważnie ograniczona, mieli za to swobodę w tzw. mieście żydowskim – Kazimierzu.

go, a byli to: zakonnicy jakiegokolwiek reguły, osoby wyznań tolerowanych oraz osoby pozostające na służbie prywatnej na okres tej służby.

Art. 3 konstytucji z 1833 r. był powtórzeniem postanowień konstytucji z 1818 r. o uprzywilejowanej pozycji religii rzymskokatolickiej, z zachowaniem tolerancji wobec innych wyznań⁷⁴. Zresztą konstytucja ta bez zmian pozostawiała art. 3 i 4 o wyznaniach⁷⁵.

Tereny zlikwidowanego w 1846 r. Wolnego Miasta Krakowa weszły w skład Monarchii Austro-Węgierskiej, gdzie religia rzymskokatolicka miała konstytucyjnie zagwarantowany status religii panującej, chociaż z licznymi ograniczeniami⁷⁶. Wraz z utworzeniem autonomii galicyjskiej w składzie galicyjskiego Sejmu Krajowego z siedzibą we Lwowie miało zasiadać 12 wirylistów, wśród nich 8 wyższych duchownych katolickich⁷⁷.

ZAKOŃCZENIE

Sprawa wolności religijnej, i tym samym tolerancji religijnej, była mocno i z sukcesami propagowana przez prądy liberalne XVIII-wiecz-

⁷⁴ J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa*, s. 270 i 276. Nowa konstytucja (trzecia) dla Wolnego Miasta Krakowa została opracowana przez austriackiego polityka Ludwika Lebzelterna i przedstawiona 13 lutego 1833 r. Na przykład art. 3 konstytucji (s. 273) był powtórzeniem postanowień konstytucji z 1818 r. o uprzywilejowanej pozycji religii rzymskokatolickiej, z zachowaniem tolerancji wobec innych wyznań. Zmniejszono w niej liczbę posłów z 41 na 30 (kapituły delegować miały ostatecznie nie po 3, ale po 2 delegatów).

Z kolei Zgromadzenie Reprezentantów składało się z 41 członków, z czego 26 wybieranych przez zgromadzenia gminne, ale tylko spośród chrześcijan; 3 reprezentantów do Zgromadzenia wybierała krakowska kapituła. Nie mniej ważną grupę społeczną, o dużym wpływie na życie publiczne Krakowa w tym czasie, stanowiło duchowieństwo katolickie, na czele z biskupem Janem Pawłem Woroniczem.

⁷⁵ J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa*, s. 275 i 278. Od duchownych kandydatów na reprezentantów gmin wymagano jedynie stanowiska proboszcza i zgody biskupa na kandydowanie.

⁷⁶ J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa*, w: *Konstytucje Polski*, t. 1, s. 370.

⁷⁷ Zatem wirylistami w Sejmie byli 4 biskupi obrządku łacińskiego (arcybiskup lwowski, biskup krakowski, przemyski i tarnowski), 3 biskupów obrządku greckokatolickiego (metropolita lwowski, biskup przemyski i stanisławowski) i arcybiskup lwowski obrządku ormiańskiego. Zob. art. 3 Statutu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, ogłoszony jako allegat do patentu cesarskiego z dnia 26 lutego 1861 r. (J. Piwocki, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. I, Lwów 1909, s. 80).

nego oświecenia, czego egzemplifikacją są treści we francuskiej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r. oraz we wprowadzonej w życie 15 grudnia 1791 r. Pierwszej Poprawce do Konstytucji USA z 1787 r. Przynależność religijna z reguły nie była już kryterium decydującym o prawach publicznych ani o pełnej zdolności do czynności prawnych.

Biorąc pod uwagę ówczesne stosunki polityczno-społeczne w Rzeczypospolitej, Konstytucja 3 Maja miała charakter umiarkowanie postępowy. Jej twórcy musieli przyjąć rozwiązania kompromisowe. Stąd też, w dużej mierze odstawała od rozwiązań ujętych w konstytucjach doby oświeceniowej i rewolucyjnej, gdzie państwo albo przyjęło pozycję supremacyjną wobec Kościoła, albo zrezygnowało z afirmacji konkretnej religii, separując się od Kościoła i prywatyzując niejako kult religijny – co było przejawem najszerzej gwarantowanej wolności religijnej. Nie oznacza to, że koncepcje te nie były znane twórcom Konstytucji 3 Maja i że nie głoszone takich poglądów w Polsce. Przyczyną, dla której skrajnym wówczas pomysłem o separacji państwa i Kościoła w Polsce nie nadano charakteru jurydycznego, może być np. fakt, że inaczej niż we Francji nie było wcześniej tak ścisłego powiązania „między tronem i ołtarzem”.

Rozwiązanie przyjęte w Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 1807 r. różniło się zasadniczo od Konstytucji 3 maja, w której Kościół był jednoznacznie uprzywilejowany. Zgodnie z duchem liberalizmu uczyniono wyraźny krok naprzód w budowaniu państwa o równouprawnionych wyznaniach. Konstytucja Królestwa Polskiego była z kolei bardziej liberalna i narodowa od Konstytucji Księstwa Warszawskiego, lecz zarazem mniej demokratyczna. Namiestnik carski w Królestwie gen. Józef Zajączek w inauguracyjnej odezwie pochwalił autorów konstytucji, a w zasadzie osobę cara Aleksandra I, słowami, które miały uspokoić sceptyków, a mianowicie, że: „Nie utraciliście żadnej swobody, dawnymi statutami nadanej. Swobody te rozszerzone zostały. Religia ojców Waszych kwitnąć będzie pod szczególną opieką Rządu [...]”⁷⁸. Jak wiadomo praktyka, była mniej optymistyczna, szczególnie po klęsce powstania listopadowego.

⁷⁸ H. Izdebski, w: *Ustawa Konstytucyjna*, t. 1, s. 199-200.

Niemniej należy zauważyć, że dopiero w drugiej połowie XIX w. rozwija się, a w wieku XX zwycięża w Europie epoka państw konstytucyjnych wraz z umieszczonymi w ich treściach katalogami różnie definiowanych praw obywatelskich, politycznych, jakimi była m.in. zasada wolności sumienia i wyznania (religii). Choć nie było to prawo pełne dla wszystkich mniejszości religijnych; podlegały one nadal różnego rodzaju szykanom⁷⁹.

RELIGIOUS FREEDOM IN POLISH CONSTITUTIONS UNTIL THE MID-19TH CENTURY

Summary

The literature on the subject claims that in pre-partition Poland until the 18th century individual choices of denomination were disapproved of. Religion was considered a component of the ideological state order. For political reasons, religious minorities were to some extent autonomous in their private religious expression, which was not the case in the public domain. Toleration of infidel cults goes back to Casimir the Great. The issue of religious freedom and, what follows, religious toleration was strongly and successfully promoted by the liberal trends of the 18th century Enlightenment. Religious belonging was to a lesser extent decisive in the sphere of public rights. In this context, the Constitution of 3rd May 1791 may be assessed as moderately progressive. The constitution safeguarded the precedence, i.e. legal privilege, of the Roman Catholic religion, at the same time allowing for freedom of denomination. The solutions adopted in the Constitution of the Duchy of Warsaw of 1807 went a step forward and fostered equal rights for denominations. On the other hand, the Constitution of the Kingdom of Poland of 1815 was more liberal and national, however less democratic. Under the Organic Statute of the Kingdom of Poland of 1832, the legal status of religion and Roman Catholic Church was hardly altered.

Translated by Konrad Szulga

⁷⁹ W. Uruszczak, *Wprowadzenie, w: Prawo wyznaniowe*, s. 19-20.